

SO‘ZANA: TARIXIY KELIB CHIQISHI, BADIY XUSUSIYATLARI VA MADANIY AHAMIYATI

Sherboyeva Sojida

“Termiz” davlat muzey-qo‘riqxonasi rassom ta’mirlovchi

Annotatsiya. Ushbu maqolada O‘zbekiston xalq amaliy san’atining eng qadimiy va go‘zal turlaridan biri bo‘lgan so‘zananing kelib chiqishi, taraqqiyoti, tikilish texnikasi, bezak elementlari va madaniy hayotdagi o‘rni ilmiy jihatdan yoritiladi. So‘zana xalqning estetik qarashlari, urf-odatlar va ruhiy dunyosini aks ettiruvchi muhim madaniy meros namunasi sifatida tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: So‘zana, o‘zbek kashtachiligi, xalq amaliy san’ati, naqsh san’ati, bosma tikuv, iroqi tikuv, badiiy meros, milliy an’ana, ramziy naqshlar, Buxoro kashtachiligi, Samarqand maktabi, Shahrisabz so‘zanasi, ipak kashta, marosimiy san’at, madaniy meros.

Kirish. O‘zbek xalqining boy madaniy merosida kashtachilik alohida o‘rin tutadi. Shulardan eng mashhuri — so‘zana, ya’ni devorga osiladigan katta o‘lchamli kashta asaridir. So‘zana asrlar davomida oila, uy, marosim va an’analar bezagi sifatida qadrlanib kelgan. Unda naqshlarning rang-barangligi, shakllarning ramziy ma’nosi va tikuv texnikasining murakkabligi xalqning badiiy madaniyatini aks ettiradi.

So‘zananing tarixiy kelib chiqishi: So‘zana tikish an’analari Markaziy Osiyo hududida qadimdan mavjud bo‘lgan. Arxeologik topilmalar va etnografik manbalarga ko‘ra: Miloddan avvalgi dastlabki davrlardayoq matoga bezak berish odati bo‘lgan; So‘zana eng ko‘p XVI–XIX asrlarda rivoj topgan; Buxoro, Samarqand, Toshkent, Shahrisabz, Farg‘ona va Surxondaryo viloyatlari markaziy kashtachilik maktablari sifatida shakllangan. Har bir hududning o‘ziga xos uslubi, rang tanlovi va naqshlari mavjud bo‘lgan.

So‘zanada qo‘llaniladigan tikuv texnikalari

So‘zana tikishda asosan quyidagi texnikalar ishlatilgan:

1. Bosma tikuv (iroqi) – eng keng tarqalgan usul, naqsh ipning ustiga bosib tikiladi.
2. Yurma tikuv – naqsh chiziqlari bo‘ylab yengil yurma tikuv bilan bezaladi.
3. Zamindo‘zlik – matoning butun fonini to‘ldiruvchi tikuv turi.
4. Ko‘rpasimon tikuv – ba’zi qismlar relefli ko‘rinish berish uchun qo‘llanadi.

Ustalar avval naqsh chizig‘ini qalam bilan chizib, so‘ng turli rangdagi ipak iplarda tikkan. So‘zanada uchraydigan asosiy naqsh va ramzlar. So‘zananing badiiy tizimi ramz va timsollarda mujassamlashtirilgan:

Gul naqshlar – hayot, go‘zallik va barakat timsoli.

Anor – ko‘payish va farovonlik belgisi.

Quyosh shakllari – yorug‘lik, ishonch va himoya ramzi.

Bodom (almond) naqshi – barkamollik va tozalikni anglatadi.

Islimiy va girih naqshlari – Sharq naqsh san’atining an’anaviy unsurlari.

Hududlarga qarab uslublar farqlanadi:

Buxoro so‘zanalarida anor, quyosh shakllari ko‘p;

Samarqand va Shahrisabz maktabida ranglar yorqin, katta gul markazda joylashadi;

Toshkent-Farg‘ona maktablarida mayda, nafis naqshlar ustun.

So‘zanani ishlatish marosimlari va ijtimoiy ahamiyati: So‘zana nafaqat bezak, balki marosimiy ahamiyatga ega bo‘lgan:

Kelin salomida;

Kelinlik sepida majburiy unsur sifatida;

To‘y va bayram marosimlarida uy bezagi;

Bolalar beshigini bezashda;

Ziyofat uylarida estetik unsurlardan biri sifatida.

So‘zana tikish jarayoni ko‘pincha ayollarni birlashtiruvchi ijtimoiy jarayon bo‘lgan bu “uy san’ati maktabi” sifatida qadrlangan.

Zamonaviy davrda so‘zananing rivoji: Bugungi kunda so‘zana: milliy brend sifatida qayta tiklanmoqda; turizm sohasida yuqori baholanmoqda; zamonaviy dizayn, interyer, libos va aksessuarlarda keng qo‘llanmoqda; UNESCO doirasida nomoddiy madaniy meros sifatida e’tirof etilmoqda. Ayniqsa Buxoro va Shahrisabz kashtachilik maktablari xalqaro e’tibor qozonmoqda.

So‘zanada ranglarning ma’nosi

So‘zanalarda ranglar shunchaki bezak emas, balki ramziy ma’noga ega: Qizil – hayot, quvvat, baxt va himoya, yashil – tabiat, yangilanish, baraka, ko‘k – osmon, poklik, ilohiylik, oltinrang va sariq – farovonlik, quyosh nuri, ilqlik, oq – tozalik va poklik, qora – yer, mustahkamlik, himoya timsoli, ustalar ranglarni tasodifan tanlamagan — ularning uyg‘unligi asarning badiiy kuchini belgilaydi.

Hududiy farqlar: So‘zananing har bir hududdagi o‘ziga xos maktabi mavjud:

Buxoro maktabi: katta “quyosh” guliga ega asosiy kompozitsiya, to‘q ranglar ustun (qizil, bordo), guldor elementlar ko‘p.

Samarqand – Shahrisabz maktabi: Yorqin ranglar (ko‘k, yashil, qirmizi), markazda ulkan gul va atrofida takroriy kompozitsiya, nafis, mayda tikuvlar.

Toshkent – Farg‘ona maktabi: Nozik iroqi tikuvlar, juda mayda gulchambar naqshlar, yengil, pastel ranglar ko‘proq ishlatiladi.

So‘zanalarni tayyorlash jarayoni: So‘zana tikish ko‘p bosqichli san’at hisoblanadi, matoni tanlash — paxta, ipak yoki kanvas.

Ranglar tanlanishi — har bir rangning ramziy va estetik vazifasi bor, Tikuv bosqichi — bir necha oy, ba’zan yillab davom etadi, Bezash va yakuniy ishlov — qirqish, chetlarini mustahkamlash, yuvish. Bu jarayonda odatda bir necha ayol birgalikda ishlaydi — bu “do‘ppi boshi” yoki “hasharona kashta” deb atalgan.

Xulosa. Soʻzana oʻzbek xalqining qadimiy badiiy anʼanalari, estetik qarashlari, hayot falsafasi va madaniy tafakkurini mujassam etgan ulkan merosdir. Uning naqshlari folklor, mifologiya va anʼanalarning ramziy ifodasi boʻlib, har bir tikuv harakati xalqning koʻp asrlik sanʼat tajribasini oʻzida saqlaydi. Shu bois soʻzanani oʻrganish nafaqat sanʼat tarixi, balki xalq madaniyati va ruhiyatini anglash uchun ham muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Oʻzbekiston xalq amaliy sanʼati boʻyicha kataloglar.
2. Etnografik tadqiqotlar toʻplami.
3. Karimova, L. “Oʻzbek kashtachiligi tarixi”.
4. UNESCO Cultural Heritage Reports.